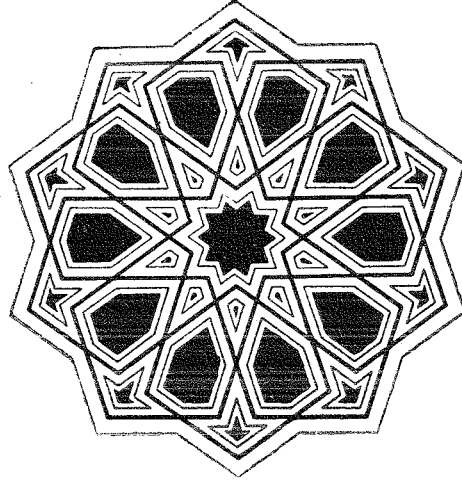

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ TARAFINDAN
ÜÇ AYDA BİR ÇIKARILIR

IV

1952

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ — ANKARA

1 9 5 2

TASAVVUF VE ISTILAHLARI

SAFFET KEMALÜDDÜN YETKİN

Tasavvuf bilgisi Âdem den Hâtem'e kadar bütün peygamberlerin tebliğ eyledikleri islâm diyanetinin içyüzüdür. İslâmiyetin son mukaddes kitabı Kur'anı Kerim ve son Peygamberinin mübarek hadisleri kaynaklarından feyezan eden tefsir, usulü fikh, usulü hadis ve kelâm bilgileri gibi hicretin ilk asırlarında tedvin edilen başlı başına mühim bir bilgidir. Her bilginin kendine mahsus ıstılahları olduğu gibi tasavvuf bilgisinde dahi birçok ıstılahlar kullanılmıştır. Tasavvufun, felsefe aksamından metafizik ile müspet ve menfi hükümlerle münasebeti bulunması ve dîvan edebiyatında tasavvuf ıstılahlarının kullanılmış olması yönünden bunların bilinmesi ile tasavvufun hülâsatan kavranılacağı ve dîvan edebiyatının iyice anlaşılacağı cihetle çok önemlidir. Bu eser, tasavvuf bilgisi ıstılahları hakkında yazılacak ise de, evvelâ tasavvufa dair icmalen malûmat verilmesi, ileride ıstılahları tarif edilirken anlamlarını kolayca kavrayabilmek içindir.

TASAVVUF KELİMESİNİN TAHLİLİ

Arap gramerinde "tasavvuf" kelimesi tefa'ul babından geliyorsa da bunun mücerred maddesinde tereddüt edilmiştir. Hicretin dörtyüz otuz yedi tarihinde tasavvuf ve sofiye taifesine dair (Risale-i Kuşeyriyye) denilen eseri yazan ve islâm bilginlerinin büyüklerinden Abu'l-Kasım al-Kuşeyrî mezkur eserinde tasavvuf kelimesinin (sof, safa, suffa, saf) gibi maddelerden alınmış olduğuna dair rivayetleri naklediyorsa da arapçanın ıstılah kaidelerine uymadığını söylüyor. Sof, yün anlamınadır. Sofiye taifesi yünden mamul libas giydikleri için sof'a nisbetle sofi denildiği söylenmiş ise de yün elbise giymek Sofiyyeye has bir şiar olmadığından kabul edilmiyor. Diğer, "safa" kelimesi, parlak ve berrak anlamına geldiği ve "suffa" mescidin eyvanı demek olup asrı saadette Hazreti Peygamberin mescidi eyvanında gece gündüz ibadetle ıstıgal eden sahabeden cemaati kasdeylediği ve "saf" mâbetlerde ibadet edenler sırasında bulunanları hatırlattığı Sofiye'nin de birinci sırada olduklarına işaret etmek üzere bu maddelerden alınmış olduğu söylenmiş ise de hiçbiri kaideye uygun görülmemiştir. Arapların ecnebi dillerden bazı kelimeleri alıp kendi dillerinin kaidelerine göre kullandıkları yakidir. Meselâ : farsça ölçü anlamına gelen (endaze) kelimesini hendeseye çevirmişler ve bunu sarf kaidelerine uydurarak hendeseyi bilene mühendis demişlerdir. İşte bu kabilden "tasavvuf" kelimesinin Yunanca (sofiya) kelimesinden alındığını söyleyenler isabet etmişlerdir. Sofiye, yunanca (hikmet) anlamına geldiği ve hikmet mefhumu, her işi son derece lâıyk olduğu veçhile yapmak ve her şeyi yerli yerine koymak mânasında olması itibariyle tasavvuf ehlinin hâl ve şanlarına tamamiyle muvafiktir. Amelî tasavvuf mesleğinde birçok külfetlere katlanmak icabetmekte olduğundan ve arapçanın sarf kaidelerince (tafa'ul) babının binası tekellüfü gösterdiğinden (sofiya) kelimesi tasavvufa çevrilerek (hikmetleşmek) anlamına gelmiş ve yine arapçanın dil kaidelerine göre (sof- سوف) un "sin" harfi "sad ص" harfine kalbedilmiştir.

Tasavvufa mensub olana “sofî” denilmektedir ki, bunun hikmet anlamına gelen (sofya) dan alınmış olması, iştikak ve manaca gayet uygundur. İslâm dininin telâkkiyatına göre, hikmet anlamı pek şumullüdür. Tanrı'nın güzel adlarından biri de, Kur'an-ı Kerimde zikredildiği üzere “Hakîm” adıdır. İslâmın büyük bilginlerinden Muhammed Gazali, (Esmâ-i hüsnâ) şerhinde diyor ki :- (Hakîm, hikmet sahibi demektir. Hikmet, eşyanın en iyisini bilgilerin en iyisi ile bilmektir. Eşyanın en iyisi Tanrı'dır. Tanrı'nın mahiyetini ancak Tanrı'nın ezeli bilgisi bilir. çünkü en iyi bilgi, Tanrı'nın ezeli bilgisidir. Tanrı, ezeli bilgisiyle yarattığı herşeyi yerli yerince yaratmıştır.)

TASAVVUFUN TARİFİ

Tasavvuf ehlinin büyüklerinden birçok zevat Tanrı yolunda hâllendikleri hâl ve kazandıkları makama göre birçok tariflerde bulunmuşlardır. Meselâ; bu yolda bütün güzel huyları kendine huy edinen ve bütün çirkin huylardan sakınan büyük bir zat, tasavvufu şöyle tarif ediyor :- (Her güzel huy ile huylanmak ve her çirkin huydan sakınmaktır.) Diğer büyük bir zat; - (Tasavvuf, Tanrı'nın, seni senliğinden alıp senliğini öldürmesi ve kendine kavuşturup diriltmesidir) diyor. Tasavvufun en büyük bilginlerinden Muhy'ad-Din Ibn'ul-Arabî tasavvufun ahvâl ve makamat ve istilâhatı hakkında yazdığı (Futuhât-ı Mekkiyye) kitabında tasavvufu “Tanrı ahlâkiyle tahalluk etmektir” diye tarif ediyor.

Tasavvuf bilgisi başlangıçta, Âdem'den Hâtem'e kadar bütün peygamberlerin tebliğ eyledikleri islâm diyanetinin içyüzüdür denilmiş idi. Bu bilgi, müslümanlığın ibadet işleri perdeleri altında tecelli ve inkişaf edecek gayet derin ve şumüllü esrar mecmuasıdır. Muhy'ad-Din Ibn'ul-Arabî (Futuhât-ı Mekkiyye) sinde bilgileri üçe ayırıyor. Birincisi aklın; ikincisi hallerin; üçüncüsü de aklın eremiyeceği esrar bilgileridir. Aklın bilgisi, delilleri elde edilebilmek şartıyla, herkesin anlayabileceği bilgilerdir. Hallerin bilgisi ancak, hallenmekle, zevkan bilinecek bilgilerdir. Meselâ; balın tatlılığı öyle bir haldir ki ancak balı tatmakla anlaşılabilir. Esrar bilgisi, aklın tavrı üstündedir. Bu bilgi Peygamberlere ve Peygamberlerin mânevi vârisleri velilere muhtas olup vahy ve ilham taryikiyle hasıl olacak bilgidir. Bu bilgi dahi iki türlüdür. Birisi, aklın bilgileri gibi herkesin anlayabileceği nev'idir. lâkin, akl ile idrak edilebilecek bilgi delillerini elde edebilmek şartıyla fikir ve düşünce mahsulü olduğu halde esrar bilgisinin bu türüsü delil ve nazar ve düşünce mahsulü olmayıp esrar bilgilerinin yalnız mertebesine nail olmakla beraber bu mertebe erbabının gönüllerinde münkeşif olur. Esrar bilgisinin bu türüsüne tasavvuf istilâhlarında İlm-i Ledünnî denilir (ve allemnahu min ledunna ilmen = علمنا من لدنا علماً) âyeti kerîmesinden alınmıştır, (biz ona kendi yanımızdan bir bilgi verip öğrettik) mealindedir. Bu âyet, Hızır denmekle meşhur tarihî zat hakkındadır. İlm-i Ledünnî bu zatta zuhur eylemiş olduğu gibi okumak ve yazmak bilmiyen ve ümmî denilen zevatın sözlerinde görüldüğü ve muasır bilginleri hayrette bıraktığı tarih ve tabakat kitaplarında görülmektedir. Meselâ beş asır evvel Mısır'da yaşamış olan Seyyid Ali Havvas denilen zat esrar bilgisi mertebesine erenlerdendir. Kendisi okumak yazmak bilmez ümmî olduğu halde asrında Mısır'ın bütün bilginlerinin başkanı Abd ül-Vahab Şa'ranî nin mürididir. Birçok âyetlere ve hadislere verdiği yüksek anlamları tilmizi Abd ül-Vahab Şa'ranî kayd ile bir kitap şeklinde zamanındaki bilginlere gösterince hayretlerini mücib olmuştur. Esrar bilgisinin ikinci türüsü, akl ile düşünöpte bilinmesine imkân olmıyan haş, neşir mîzan, sırat gibi Peygamberlerin ümmetlerine verdikleri haberlerdir. Tasavvuf namı altındaki bilgi amelî tasavvufun neticesi olmakla esrar bilgisinden daha yüksek şerefli bilgi yoktur. Bilinecekleri muhit olan pek şumüllü bir bilgidir.

TASAVVUFUN TARİHİ

Tasavvuf nasıl ve ne zaman başlamıştır? Bu tarihin kaynağını ve başlangıcını araştırıp bulmak son derece önemlidir; çünkü felsefi üla denilen metafizik ile fiziğe ait anlamların çarpışmaları ve aykırı bakışları arasında âlemin hudus ve kıdemi ve beşeriyetin mahiyeti ve Tanrı'nın varlığı ve müstesna şahsiyetlerin nübüvvet, risalet ve velâyeti gibi her biri bir muhiti andıran ucu bucağı belirsiz koca birer sahada tasavvufun nasıl ve ne zaman başladığını inceliyerek bulmak ve vicdanî bir kanaatla anlamak gayet güçtür. Bu eserin başlangıcında tasavvufu Âdem'den Hâtem'e kadar bütün Peygamberlerin tebliğ eyledikleri islâm diyanetinin iç yüzü olduğuna işaret edilmişti. İslâm diyaneti (Tanrı katında hakikî din islâm dinidir = (ان الدين عند الله الاسلام)) İne-d dine ind-Allah il-İslâmu mealindeki âyet-i kerîm'e mucibiyle bütün Peygamberlerin dinleri islâm dinidir. Bütün kâinatın ekrem ve eşrefi olan insanın beşerî mahiyeti maddileşipte teşekkül edinceye kadar binlerce mi, milyonlarca mı yoksa milyarlarca mı seneler geçtiğini riyazî bir kat'iyetle bilemiyoruz. Müspet bilgilerin çerçevesi içinde mahsur kalan kozmografya ve jeoloji fenleri bunları bize bildirmekten âcizdir. Semavî ve mukaddes kitapların yardımıyla sülâlemizin Âdem dediğimiz bir zata vardığını ve bu zâtın beşeriyete gönderilen ilk Peygamber olduğunu biliyoruz. Mukaddes kitapların bildirdiklerine göre peygamberlerle Tanrı arasında vahy ve ilham gibi mefhumlar aklın eremeyeceği esrar bilgileri içinde kalıyor. İşte böylece, tasavvufun tarihi ilk Peygamberle başlamış oluyor. Böyle bir muhakemenin doğruluğu tasavvuf bilgisinin ve bunun en mühim gayelerinden vahdet-i vücud'un-varlığın birliği-Hind'in, Brahma mezhebinden yahut kadim Yunanistan'ın vücudiye felsefesinden alınmış olduğuna dair bir sürü efsanelerin de butlanını ispat ediyor. Beşeriyetin ilk Peygamberi ile başladığı anlaşıldıktan sonra binlerce sene fasılalarla bir devriden diğer bir devre intikal eden ve aslındaki sıhhat ve hakikatlardan birçoğunun hurafat ile karıştığı anlaşılan herhangi bir islâm dininin teccid edilmesi lüzumu üzerine her devrin sonunda Tanrı'nın gönderdiği Peygamberlerin kendilerine icabet eden ümmetleri havasına bildirdikleri ve emanet eyledikleri diyanetin esrarı bazan ümmetlerin inkiraziyle belirli izler bırakmış ve bazan ihtilâfat ve münazaat yüzünden kasden tahrifata uğratılması sebebiyle birbirine karışan mezheplerle meslekler arasında az çok şüpheler ve müşabehetler hasıl olmuştur. Bu şüphe ve müşabehetler birçok sathi görüşleri şaşırttığı için son Peygamberin devrinde tekemmülât ve kemalâtın son derece yüksek mertebesinde tecellî eden islâm dini bilgilerinden tedvin edilen tasavvufun gayet önemli meselelerinden vahdet-i vücud meselesinin gelip geçen bâtil mezheplerin nazariyelerinden alınmış olduğuna dair sözlerin söylenmesine sebep olmuştur. Son Peygamberin mukaddes kitabı Kur'anı Kerîm bütün Peygamberlere verilen mukaddes suhuf ve kitapların hülâsasını ihtiva eden ilâhî ve mübarek bir mecmuadır. Kur'anı Kerîm'de nefsin tezkiyesiyle Tanrı'ya ibâdetin nasıl bir felâh ve necat yolu olduğu tebliğ edildikten sonra (inne hazâ lefi's suhuf il-ülâ suhufi İbrahime ve Musa = ان هذا لفي الصحف الاولى = ان هذا لفي الصحف الاولى) deniliyor. Bütün Peygamberler ve kitapları tasdik ediliyor. Son peygamberin her veçhile mazbut olan ahvâl ve ahlâkı ve mukaddes kitabının âyetleri ve söylediği sözleri dikkatla teemmül edilince hiçbir iştibaha mahal kalmaz, çünkü tasavvufun islâm diyanetinin içyüzünü teşkil eden mâneviyyat ve mükâşefâtının usul ve furuu baştan başa Kur'anı kerîmin ayetlerinden ve hadislerden iktibas edilmiştir. Ondört asır evvel Cezire't ül-Arab'ın cahiliyyet devri denilen gayet vahşi ve koyu bir cehalet sahasında doğup yetişen ve hiçbir mektep ve medrese görmiyen islâm dîninin son Peygamberinin ne Hindistan'ın Birahtisiyle ne ve Yunanistan, Mısır

kalmaz; çünkü her hâl ve şanda daima Tanrının müşahadesindedir. Böyle bir mârifet mertebesi ancak Tanrının rızasını kazanmakla hâsıl olur. Bu mertebeye eren müridin alâmetlerinden biri, daima Tanrının müşahadesinde bulunduğu dört elle edebe sarılmış olmasıdır. Bu mertebede yalnız meczuplar müstesnadır, çünkü bunlar müşahadenin heybet ve celâletine dayanamadıklarından dinî tekliflerin medârı olan akılları başlarından gitmiştir. Bunlar Tanrı katında ulular gibidir. Bir insan ölürken ne halde bulunuyorsa öldükten sonra bulanacağı âlemde de o hâl devam edeceği cihetle müşahade halinde iken aklını kaybeden daima müşahade halinde kalır. Bu suretle akıllarının zevaliyle mükellef olmadıklarından ululardan sayılmakla beraber tabiatın hükmüyle yemek içmek ve söyleşmek gibi hayvanî hareketlerle diriler sırasında bulunurlar. Bunlardan birinin aklı başına gelince evvelce olduğu gibi hemen kendini toplayarak dört elle edebe sarılır. Müşahedeye tahammül ile aklı başında kalanın mertebesi daha yüksektir. Abd'ul-Kadir Geylânî'nin ashabından Abu's-Suud İbn'uş-Şibli'den "şu mecnunlar hakkında ne dersiniz" diye solorunca: "Bunlar güzeldirler lâkin akıllarını kaybetmeyenler daha güzeldirler" demiş ve mertebelerinin daha yüksek olduğuna işaret etmiştir. Sofiyyece irade hakkında söylenen sözlerde ibarece ihtilâf varsa da aşağı yukarı hep bir asla râcîdir, ibareyi kendi zevklerine göre îrad ederler. İradeyi kimi küllî ve kimi cüz'î bir hâl ve şe'niyet ile tâbir etmiştir. Herhangi bir hakikatın bilgisi kendi zevklerinin neticesidir. Fikrin muhassalalarında hata ve savab ihtimali bulunduğundan fikre müracaat etmezler. Bunlar hatadan sâlim muhakkak bilgi ve pek doğru görüş sahipleridirler. Fikir ile uğraşmak bilinmesi istenilen hakikatlara perde çekmektir. Hakikatlar ancak keşf ve şuhud yoluyla münkeşif olurlar. Bu esası kabul etmeyenler ahvalin zevkinde nasîbi olmıyan ve nazar ve istidlâl ile anlamaya çalışan rüsum bilginleridir. Bunların arasında hukemâdan ilâhî Eflatun gibi keşf ehli derecesinde ahvalin zevkini anlıyanlar pek nâdirdir. İslâm bilginlerinden bazılarının hukemâdan ikrah etmesi bunların felsefeye mensup olduklarından ve felsefe ve feylesofun ne demek olduğunu bilmediklerindedir. Feylesof hikmeti seven demektir. Sofos Yunanîce hikmet anlamınadır. Felsefenin bu maddeden alındığına göre hikmet sevgisi demek olur. Kur'anı kerimde: (Vemen yu't el-hikmete fakad yu'tiye hayren kesiren = (ومن يؤتى الحكمة فقد يؤتى خيراً كثيراً) "kendisine hikmet verilen kimseye birçok hayır verilmiştir" diye senâ ediliyor. Feylesoflar mücerred bu vasıftan dolayı zem edilmemişlerdir. Peygamberlerin tebliğlerine karşı Peygamberliğin ne olduğu ve neye istinad eylediği hakkında müşevveş mütalâalardan bulunarak ilâhiyyat mebhaslarında hataları isabetlerinden çok olduğundandır. Hukemâ fırkası hikmeti sevdikleri zaman buna nâil olabilmek için fikir ile uğraşacakları yerde keşf yoluyla doğruca Tanrıdan telâkkî etmek teşebbüslerinde bulunsalardı herşeyde isabet etmiş olurlardı. Hukemâ fırkasından başka mütekellimin firkaları dahi islâmiyetle müşerref buldukları hâlde kendi anlayışları dairesinde islâmiyetin müdafaasına çalışırken Kur'anı kerim ayetlerinden müteşâbih denilen kısımlarında zâhirî anlamları kabul edecek olurlarsa küfre varacağından te'vil yoluna sapsakla hâta etmişlerdir. Tanrının sevdiği kullarına emanet eylediği öyle bir kuvveti vardır ki bazı hallerde akıl kuvvetinin mûtâsî hilâfına vereceği hükmü hakikata muvafık olur. İşte aklın tavrı üstündeki makam budur. Bunun idrakinde akıl müstakil değildir. Kuvvetler kendi hakikatlarına göre birbirlerine benzemezler, meselâ; sâmia kuvvetine bâsıranın hükmü teklif edilecek olursa kendi hakikatına nisbetle muhâl olduğunu söyler. Bâsıra kuvveti de diğer kuvvetlere göre böyledir. Akıl dahi kuvvetlerden bir kuvvettir. Bütün kuvvetlerden istifade eylediği halde hiçbirine bir şey ifade etmez. Sofiyyece istilâh edilen irade, her kime müyesser olursa keşf yoluyla bütün makam

ve mertebelerini görmüş ve anlamış ve her şeyde yanlışlığın suretini de bilmiş olur. Yanlışlıklar daima nisbetlerdedir. Nisbetin ciheti değişirse yanlışlık zuhur eder. İradeye muvaffak olanlar nisbetleri kendi yerlerine erdirmekle mensub oldukları hakikatlarla birleştirirler. Hikmetin işte asıl anlamı da budur. Hakikatte asıl hukemâ Peygamberler ile mânevî vârisleri olan velîlerdir. Bu çok üstün sîmâlar iradenin berekâtiyle pek çok hayra nâil olmuşlardır.

2- *Baka*: (بَاكَ)

Baka, bir şeyle var olup kalmak demektir. Fena, terimi Tanrıya karşı muhalefetlerden fânî olmak anlamında kullanıldığı gibi baka dahi Tanrıya karşı tâat ve ibâdetlerle var olup kalmak anlamında kullanılır. Bakânın dahi fena gibi mütakabil sayılı mertebeleri vardır; meselâ; kulların işledikleri bütün işlerden fânî olupta işlenen işlerin hep Tanrının olduğunu görüp kalmakta devam etmek, bakanın başlıca bir mertebesidir. Tasavvufta bakanın nisbeti fenânın nisbetinden daha üstün de daha şerefli; çünkü fenânın nisbeti halka taalluk eder ve meselâ, filân şeyden oldum denilir. Baka nisbeti ise Hakka râcîdir ve daha yüksektir. Fena ve baka birbirine bağlıdır. Tanrı yolunda bâkî kalan ancak fânî olandır ve fânî olan ancak bâkî kalandır. Fânîlikle mevsuf olmak ancak neden fânî oluyorsa anın mukabiliyle bâkî kalmakla olabileceği gibi bâkî kalmak dahi ne ile bâkî kalıyorsa mukabilinden fânî olmakla mümkün olmaktadır. Fena ve baka terimlerini iyice kavrayabilmek için fena teriminde sayılan tabakalara dikkat etmelidir. Herhangi şeyden fânî olmak hangi sebepten ileri geliyorsa işte o sebeple bâkî kalmak tahakkuk etmiş olur. Tasavvufta fena ve baka mertebelerini mütakabilen gösterecek kaide budur.

3- *Tahallî*: (تَحَالِي)

Tahallî kelimesi, noktasız (ha) ile hilye'den alınmıştır. Hilye, kadınların kullandıkları düzgün ve ziynet anlamlarınadır. Bu itibar ile tahallî süslenmek demektir. Tasavvuf teriminde Tanrının güzel ve mukaddes isimleriyle süslenmeğe denilir. Tahallî mertebesinde bulunan Tanrı yolcuları,⁷(inne evliya-Allahi iza ruû zikir-Allahê = ان اولياء الله اذا رؤا ذكر الله) hadîsi şerifinin mazharlarıdır. Hadîsi şerif, “evliya-ullah göründüklerinde Tanrı zikredilir” demektir. İlâhiyyundan olan hukemâ tahallîyi mümkün olduğu kadar kendini Tanrıya benzetmek diye tarif etmişler ise de tahkik edilirse doğru bir görüş değildir, çünkü Tanrıya benzemek hakikata muvafık bir anlamı ifade edemez. Her kimde her hangi bir sıfat bulunursa o sıfat bizzat kendindedir ve kendi ile kaim olmak istîdâdını haizdir.⁸Kendi zatının istîdâdı anı iktiza etmektedir. Birinin diğere benzeyişi değildir. Her birindeki sıfat ne ise diğere bulunan da odur. Sıfatların görülmesindeki takaddüm ve taahhur yüzünden birbirine benzediği zehâbı hasıl olmuştur. Evvelâ mütakaddimde görüpte sonradan mütaahhırde dahi görünce mütaahhırin kendini mütakaddime benzettiğine kail olmuşlardır. Eğer dedikleri gibi olsaydı ubudiyet ile rububiyetin çarpışması ve hakikatların bozulması icabederdi. Kul, ancak kendine ait sıfatlarla süslenmekte ve Tanrı dahi tenzih ve teşbih sıfatlarından ancak kendine ait sıfatlarla zuhur eylemektedir. Bunlar hep Tanrının kendi sıfatlarıdır. Tanrı kendi zâtını vasfeylemiş olduğu izzet, kibriya, ceberut azamet ve hiçbir misli olmayışı gibi nisyan, mekr, hud'a, keyd, maiyyet sıfatları dahi kendi zâtı akdesinin iktiza ettiği kemâl sıfatlarıdır. Böylece kulun dahi mevsuf olduğu sıfatlar kendi zâtının muktezasıdır. Şu halde tahallîde teşebbüh ve benzeyiş hakikata muhaliftir. Bunu söyleyenler hakikatları bilmiyen kimselerdir. Muhy'ad-Din İbn'ul Arabî hazretleri Futuhât-ı Mekkiyye'nin tahallîye ait 204 üncü babında diyor ki :

(Biz de evvelleri tahallî mürîdin kendini Tanrıya benzetmesi demek olacağı kanaatında idik, hamdolsun Tanrının ihsaniyle hakikatı anlayınca Tanrının bize anlattığı gibi bizim de halka anlatmaklığımız taayyün eyledi. Bildirilmesi câiz olanları bildirmek üzere bizden alınan ahdin icabiyle bildirmek borcumuzdur lâkin, mektum tutulması üzerine alınan ahd mucibince bildiremeyeceklerimiz de vardır. Bunları halkta müşahede eylediğimiz halde halk kendi tahayyülleri hükmünde oldukları gibi biz de kendi bilgimizin hükmünde kalmaktayız (velev asmaahum latavallav vahum mu'ridun- (ولو اسمهم لتولوا وهم مرضون) âyeti kerîmesi işaretiyle mektum tutulmasına mecbur olduğumuz hakikatları bildirecek olursak istîdatları icabiyle kabul edemezler. Ayeti kerîmenin meâli : (kendilerine iştittirecek olursa mutlaka yüz çevirip uzaklaşırlar) demektir. Kendilerine merhamet sebebiyle bunlar mektum tutulmaktadır, çünkü Tanrı, kulların menfaatlarını mucip olacak hiçbir şeyi terk etmeyip izhar eylemiştir lâkin, kabul hususunda kulların istîdatları muhtelifdir. Akılların delâletleriyle Tanrının zâtını tenzih etmek icabeden vasıflarla Tanrının kendi zâtını tavsif etmiş olması mevcudat ve mahiyetlerden her ne varsa Tanrıdan hariç olmadığı bilinmek içindir. Belki âlemde zâhir olan her sıfatın Tanrıda bir mâhiyeti vardır. Her ne varsa hep ana bağlıdır. Nasıl bağlı olmasın ki Tanrı anın mûcidi ve besleyenidir.

4- Tahallî : (تحلى)

Noktalı (ha) ile tahallî, halvet ve inzivayı iltizam ile Tanrıya karşı gönlü isgâl edecek her şeyden çekinmektir. Muhy'ad-Din Ebn'ul-Arabî (Futuhât-ı Mekkiyye) de tahallî tarifine tahsis eylediği 205 inci babında diyor ki : (Bizce tahallî, müstefad olan varlıktan çekilmektir, çünkü itikada göre eşyada farz edilen varlık hakikî varlığın pertevinden âyınlanan izafî bir varlıktır. Hakikatta ise Tanrının varlığından başka hiçbir varlık yoktur. Hakikî varlıktan faydalanmakla mevsuf olan eşya aslı üzerine bâkîdir; imkân dairesinden çıkmamıştır, imkânın hükmü bâkîdir, mâhiyeti ise ilm-i ilâhîde sübûtîdir. Tanrı şâhit ve meşhuttur-gören ve görülen-çünkü âyet-i kerîmede ve şahidin ve meşhudin (وشاهد ومشهود) kavlinde Tanrı şâhid ve meşhuda kasem ediyor, and içiyor. Kasem edilenin kasem edenden daha büyük olması icabeder. Tanrı şâhid ve meşhud olunca kendi gayrine kasem etmemiş oluyor. Eğer bu hakikatı bilmiyen kimdir ki bildirmek istiyorsun diyecek olursan o zaman, bildirilecek ve bildirmeği kabul edecek zâtın mevcut olması icabeder, bunun cevabını kendi itikadında aramalıdır. Zira, Tanrının hangi bir şeye (Kûn) yani ol, diye emredince derhal işitip olacağına îman etmekteyiz. Varlığı olmayana Tanrının hitap ettiği ve işittirdiği görülüyor. Muhatap mevcut olmadığı halde Tanrının emrettiği gibi oluyor, tekvîni yani, oluşu kabul ediyor. Fakat, bizce eşyanın tekvîni kabul edişi düşündüğün kabul ediş gibi değildir. Bizce tekvîni kabul ediş Tanrıya mazhariyyettir. İşte Tanrının (Kun) emrini işitmeği kabul ettiği gibi kendine bildirmeği de kabul ediyor. İşittirmek ve bildirmek arasında bir fark yoktur. Anlıyabildin ise büyük bir hakikatı bildirmiş oluyoruz. Tanrı zuhur itibariyle her şeyin aynısıdır şeylerin kendi zâtları itibariyle hiçbirinin aynı değildir. Tanrı yine o Tanrı, eşya dahi yine o eşyadır. Bazı mazharlar zâhirin hükümlerini görünce hakikatlarının müstefad olan bir varlıkla var olduklarını tahayyül etmişlerdir. Ayânı mümkün de bu mesabede olupta hakikatı bilmiyenler bizce malum olunca sübutumuzla beraber adem halinde bulunduğumuzdan bu hakikatı bilmiyenlere bildirmek bize düşmüş oluyor. Hususiyle mazhariyyetle muttasıf bulunduğumuzdan bilmiyenlere bildirmek vazifemizdir. İşte şu bildirmek istediğimiz hakikat :- Her şeyin Tanrıya mazhariyyetini bilmektir, hiçbir şeyin tahayyül edildiği gibi istifade edilmiş bir varlığı yoktur.

5- *Tecellî* :

Tanrı yolu yolcularının gönüllerinde gayb nurlarının parlamasına tecellî denilir. Gönüllerde parlayan bu nurlar maddeden mücerred maârif ve esrara ve ruhlardan ibaret olan meleklerle ve Tanrının isimleriyle sıfatlarına taalluk edip muhtelif makamlarda parlayanlardır. Bunlardan herhangi bir nur gönül ufkundan görünüşte illet ve âfetlerden sâlim olan basîret gözü ile karşılaşınca her yere taalluk ediyorsa üzerinde yayılmasıyla anın hakikatı her ne ise olduğu gibi görülmüş olur. Meselâ; maddeden mücerred maârif ve esrara taalluk eden nur yayılınca anlamların lâfzlarla kelimelerin suretlerine nasıl bağlanmış oldukları görülür ve bunların hakikatları oldukları gibi bilinir. Bu nurlardan kendine doğru yürüdüğümüz ve üzerine gittiğimiz olduğu gibi önümüzde arkamızda, sağımızda, solumuzda parlayan nurlar dahi vardır. Önümüzde parlayan bize gideceğimiz yolu gösterir, arkamızda parlayan, arkadan bize uyanlar içindir. Sağımızda parlayan bizi kuvvetlendirir, solumuzda parlayan bizi şek ve şüphe fenalıklarından korur.

6- *Gurbet* :

Hakikî irfâna vâkif olmadan evvel Tanrı yolu yolcuları vatanlarında alıştıkları âdetlerle uğraşmaları kendilerini maksud meramlarına erişmekten alıkoyacağı korkusu ile vatanlarını terk ile seyahata çıkmalarına gurbet derler. Abu Yazîd-i Bistâmî Tanrı yolunda bu makamda iken bu niyetle vatanı Bistam şehrini terk ile seyahata çıkmış idi. Kemâle ermiş ârif bir zata tesadüf ediyor. Arif, ne için Bistamı terk ettiğini soruyor. Hakki bulmak için seyahata çıktığını söyleyince, aradığını Bistamda terk eyledin diyor. Abu Yazîd-i Bistâmî ârifin bu cevabından uyanıyor ve tekrar Bistama dönüyor, aradığını buluncaya kadar çalışıyor. İşte bunlar Tanrı seyyhalarıdır. Şurası da bilinmelidir ki bu yolda seyahata çıkanlar gönüllerini Tanrı ile beraber bulacakları yeri araştırmak mecburiyeti ile vatanlarını terk ederler, gönüllerini nerede bulurlarsa orada kalırlar. Bulamadıkları yerlerden uzaklaşırlar. Bu seyyahlardan biri Mekkei mükerremeye giderken çölde bir ağacın altında genç bir zâtın namaz kılmakta olduğunu görüyor. Namazdan sonra görüşüyorlar. Mekkei mükerremeye birlikte gitmesini teklif ediyor. Genç adam, Mekkei mükerremeye giderken bu ağacın altında gönlümü Tanrı ile beraber buldum bir senedenberi buradayım gönlümü beraber buldukça buradan ayrılmam diyor. Mekkei mükerremeye giden zat bir sene sonra tekrar oradan geçerken genç adamı ağacın altında bulmuyor, biraz ileri gidince diğer bir yerde rastlıyor, selâm veriyor ve tanışıyorlar. Ağacın altındaki yeri niçin terk eylediğini soruyor. Gönlümü orada kaybedince Mekkei mükerremeye gitmek üzere yola düştüm buraya kadar geldiğimde gönlümü burada buldum, şimdi ikametgâhım burasıdır, diyor. Yiyecek ve içeceğini nereden aldığını soruyor. Tanrı beni doyurmak istediği zaman yiyecek ve içeceğim geliyor diyor. Bâzı Tanrı yolcuları da kendi vatanlarında zühd ve takvalarıyla halk arasında meşhur olarak halkın tâzîm ve hürmetlerini görünce kendilerini hiç kimsenin tanımayacağı memleketlere giderler. Muhy'ad-Din İbn'ul-Arabî Futuhât'ında hakikî irfan sahiplerinin gurbetlerini tarif ederken diyor ki :- "Bu zevâtın gurbetleri varlıklarının (mümkün) oluşundan ayrılıklarıdır, çünkü asıl vatanları (imkân dairesi) dir. Tanrı (Kûn) yani, öl diye emredince Tanrının varlığı ile var olmağa atılıyorlar, kendilerini varlığı ile var edeni görebilmek için adem diyarından ayrılıyorlar. Gözlerini açınca sonradan olan, Tanrının gayri eşyayı görüyorlar. Aradıklarını göremedikleri için yine asıl vatanları adem diyarına dönmek istiyorlar. Ariflerin başka türlü bir gurbetleri dahi kendi beşerî sıfatlarından ayrılmış gurbete düşmektir. Bu gurbet, hakikî bir gurbettir. Hadîsi kudsîde (lâ yezâl ul-abdu

(لا يزال العبد) buyruluyor. Kul, Tanrının sevgisini kazanınca Tanrı ile birlikte işitmek ve görmek gibi sıfatlarla muttasıf oluyor. Hadîsi, kul, farzlardan gayri nâfile ibâdetlerle kendini sevdirmeye kadar daima bana yaklaşmaktadır. kendini sevindirince onun işiten kulağı, gören gözü, yakalayan eli ve yürüyen ayağı ben olurum meâlinde dir.

7- Fena :

Fena yok olmak demektir. Baka mukabilidir. Tasavvufta bir takım şeylerden fânî olmak anlamlarında terim edilmiştir. Fena kelimesi daima bir şeyden ve baka bir şey ile kullanılır. Bir takım şeylerden fânî olmak Sofiyye'ce yedi tabakaya çıkarılmaktadır. Birinci tabaka, Tanrıya karşı muhalefetlerden fânî olmaktır. Böyle bir fena Tanrının ismet ve hıfzıdır. Peygamberler muhalefetten mâsum ve veliler mahfuz olur. Muhalefet etmek şöyle dursun hâtır ve hayallerinden bile geçmez. İkinci tabaka, kulların işledikleri işlerin kendi işleri olduğundan fânî olmaktır. Alemde cereyan eden ve her an vuku bulmakta olan bütün işlerin Tanrının işleri olduğunu müşahede etmektir. Böyle bir müşahede sahibi (إن ربك واسم المغفرة) âyeti kerîmesinin mazharıdır. Ayeti kerîme (Rabbî hakikaten geniş mağfiretlidir) meâlinde dir. Mağfiret gafr maddesinden geliyor setr ve örtü anlamındadır. Kulların işlerinde fânî olan zat bütün işlerin zuhur edecek mahalli bulunan bu âlemin üzerine çekilen geniş perde arkasında cereyan eden hadiselerin hep Tanrının işleri olduğunu görür. Bu işler perdenin dışında şunun bunun işleri olduğu zannediliyorsa da perdenin iç tarafı görülecek olursa hep Tanrının işleri olduğu anlaşılır. Mütakellimîn fırkalarından Eş'arîler kulların işledikleri bütün işleri Tanrının yaratmakta olduğunu ispat ile Tanrı işleri olduğunu seziyorlarsada kesb dedikleri gaflet karanlığı basiretlerini kapadığından göremiyorlar. Mu'tezilî fırkası ise kulların işledikleri işleri kendilerinin yarattıklarına zâhib olmakla basiretleri büsbütün körleşmiştir. Üçüncü tabaka, mahlukların sıfatlarından fânî olmaktır. Hadîsi kutsîde vârid olduğu üzre söyliyenin, işitenin, görenin Tanrı olduğunu görüp bilmektir. Hadîsi kudsi şudur : (velâ yezâlu'l abdu yatakarrabu ileyye bin-nevâfili hatta uhibbuhu feizâ ahbetuhu kuntu lisanuhu'l lezî yantiku bihî ve sam'uhu'l-lezî yasmau bihî ve basaruhu'l-lezî yabsuru bihî ve yeduhu'l-letî yabtuşu biha (ولا يزال العبد يتقرب الى بالنوافل حتى احبه فإذا احبته كنت لسانه الذي ينطق به و يده التي يبسط بها) yani (kul kendini sevdirmeye kadar daima nevafil ile bana yaklaşır. Kendini sevdiğimde anın söylediği dili ve işiden kulağı ve gören gözü ve tutup yakalayan eli ben olurum) demektir. Bu hadîsi kudside Tanrı kendi zâtının kulunun sıfatları olacağını bildiriyor, çünkü kul kendi sıfatları haysiyetiyle Tanrının aynı oluyor ve zât haysiyetiyle Tanrının kendini kendine ızhar için mazhar ittihaz edindiği ayn-ı sâbitedir. Dördüncü tabaka, kulun kendi zatından fânî olmasıdır. Şurasına dikkat edilmelidir ki insanın zâtı letafet ve kesafetten mürekkeptir. Her birinin diğerine muhalif bir takım hakikatları vardır. Letafet kısmı her an ve her halde türlü türlü suretlerde bulunur. Kesafetten ibaret olan cismânî heykel ise üzerine târi olan ârâzlar muhtelif olsalar da daima bir suret üzerinde sâbittir. Hakkın şuhudiyle kendi zâtından fânî olduğun zaman kendi zâtını da göreceksen sen fena sahibi değilsin. Kendi zatını müşahade etmeyecek olursan bu fena makamına ermiş olursun. Bu fânîlikte zâtındaki letâfetin türlü türlü suretlerini görüp başkasını göremez isen kendi zâtından fânî olmuş olursun. Şu halde kendi zatından fânîsin ve fânî değilsin çünkü letâfet haysiyetiyle sen senin meşhûdun olmakta ve heykel haysiyetiyle sen senin ma'kûdun bulunmaktasın. Bu fena hâletinde suvarisi olduğunu heykeli göreceksen olursan gördüğün hayâl ve misâlden ibarettir. Ne aynındır ne gayrındır.

Uykuda ru'ya görmek gibidir. Beşinci tabaka, Tanrının yahut zâtının şuhudiyle bütün âlemden fânî olmaklığıdır. Senden şuhud eden kuvveti anlayabilirsen Tanrının gözüyle görmüş olursun. Tanrı nefsini ve âlemi müşahadesiyle fânî olamaz şu halde âlemden fânî olamazsın. Eğer sen senden şuhud eden kuvveti bilmezsen bu makamın sahibisin ve Tanrının yahut kendi zâtının müşahadesiyle âlemi görmekten fânîsin. Nasıl ki Tanrıyı yahut kâinattan bir olayı görüp dalmak fâniliği icab etmektedir. Bu tabaka dördüncü tabakanın verimlerini veremezse de ana yakındır. Altıncı tabaka, Tanrı şuhudi ile Tanrının gayri herşeyden fânî olmaklığıdır. Bu makamda her halde kendi nefsinden dahi fânî olursun, Tanrının şuhudunda olduğunu da bilmezsin çünkü bu hâlette senin meşhud bir zâtın yoktur. Bu makamda bazıları galata düşerler, dikkat etmek lâzımdır. Bu makamda bulunan Tanrı yolcusu Tanrının şuhudiyle bütün gayrini görmekten fânî olunca Tanrıyı şe'niyetlerinden birinde görüp görmekten hâlî olamaz. Tanrı daima şe'niyetlerdedir. Âlemden ve âlemde eserleri bulunmaktan gâib değildir. Eğer Tanrıyı şe'niyetlerde görüyorsa bütün mâsivâdan fânî olmamış demektir. Şe'niyetin haricinde âlemden ganî ve müstağnî olduğunu görüyorsa fânîdir ve fâniliği doğrudur. Bu makam Abu Bekr-i Sıddîk'in meşhedi idi (ma raaytu şey'en illa ve raaytullahe kablehu (ما رأيت شيئاً إلا ورأيت الله قبله) buyurmuştur, ne gördümse daha önce Allahı gördüm meâlindedir. Bu sözde hiçbir şey olmaksızın Allahı gördüğünü ispat ediyor. Sonra diğer bir meşhedde bulunuyor. Eşyanın Allah-tan suduru meşhodu oluyor. Halbuki bir şey olmaksızın Allahı görüyordu. Bu ru'yetin o şuhuttan önce olduğuna işaretle ne gördümse daha önce Allahı gördüm demiştir. Yedinci tabaka, Tanrının sıfatlarından ve sıfatların nisbetlerinden fânî olmaktır. Bu ise âlemin Tanrıdan zuhura geldiğinin ancak Tanrının kendi zâtı için olduğunu görebilmektedir. Âlemin Tanrıdan zuhura gelişi ancak Tanrı içindir. Bazı hukemânın zahabına göre Tanrı ne âlemin illetidir ne de âlem anın ma'lûludur. Bu mertebede fânî olan zât mazharların nefslerindeki istîdatları suretiyle kendilerinde zâhir olan Hak olarak âlemi görmektedir. Kâinatta Tanrının öyle bir eserini göremez ki bir sıfatın veya bir nisbetin subutuna delil olabilsin, bu müşahadesiyle isimlerden, sıfatlardan ve nisbetlerden fânîdir. Fânî olmaktan fânî olmak Sekizinci bir tabakadır, denilmiş ise de fânî olan zâtın fânî olduğunu bilmemesi demek olacağına göre bu hal fena tabakalarının cümlesinde bulunmaktadır. Fena hâletinin en basiti bir zâtın her hangi bir hususu düşünürken düşünceye dalıpta müstağrak olunca görülmektedir. Böyle istîğraka dalan bir zât karşısında bulunan kimseyi göremez ve söylediği sözleri işidemez gözleri donuk ve sâbit bir halde bulunur. Düşündüğünü bulunca yahut bir ârıza ile ihsasa avdet edince karşısındakini görmeğe ve sözlerini işitmeğe başlar.

8- Murad :

Sûfiyye ıstılahında *murad* terimi ile anılan Tanrı yolcusu her dilediği hazır ve müheyya bulunduğu halde hiçbirine meyletmiyerek iradesini terk eden zattır. Dileklerinin terkinde üzüntü ve meşekkat çeker, yoluna devam eder; belki lezzet ve halâvet duyar. Bütün çetinlikler kolaylaşır ve düçar olacağı şiddetli hâdiseler ehvenleşir. Murad denilen yolcular iki kısımdır. Bir kısmı çetin işlere girer ve belâlara düçar olur. Azap ve eziyetleri duyar. Tabiatı da bunlardan ikrah eder ve hoşlanmaz. Lâkin, bir hastanın afiyet kazanması için pek acı bir ilâcı içmeğe katlandığı gibi düçar olduğu belâların sebebiyle nâil olacağı ni'metlerin müşahadesi galebe etmekle hoşlanmağa ve lezzet almağa başlar. Peygamberimizin ikinci halifeleri Ömer İbnu'l-Hattab bu mertebeye ashabından olduğu için "her nezaman bir musibete düçar olsam Tanrıya şükrederim" demiş ve o musibet sebebi ile Tanrının uç büyük ni'metine nâil

olacağını anlatmıştır. Birincisi, musibetin din bakımından bir musibet olmadığından ve ikincisi, mümkün olan daha büyük bir musibete uğramadığından ve üçüncüsü, kusurlarının afviyle derecesinin yükselmesine sebep olacağından bunların büyük birer ni'met olduklarını söylemiştir. Musibete şükretmek Tanrı yolunu bilenler için hakikatların verdiği pek ince bir bilgidir çünkü musibet, şükr ile ve ni'met sabr ile mütenasib olmadıklarından uyuşamazlar. Musibete duçar olan şükr edince o musibet içinde bir ni'met görmüş olmalıdır ki şükr ediyor. Ni'met içinde iken sabr eden dahi mutlaka bir belânın mülâhazasındadır ki sabr etmekte bulunuyor. Mutana'im in ni'met içinde sabr edeceği belâ ise ni'metin şükrünü hakkiyle ifa edemeyeceği korkusu ve nimette tasarruf ederken Tanrının rızasını nasıl kazanabileceği endişesidir. Bunlar ise ancak sabr ile yerine getirilecek ubûdiyyet vazifeleridir. Bunlarla uğraşırken ni'metten lezzet alamaz ancak sabr ile kulluk vazifesini ifa edebilir. Muradın ikinci kısmı, başkasının dayanıp tahammül edemeyeceği şiddetlere karşı Tanrının verdiği kuvvetle Tahammül edebilecek belki de asla hissetmeyecek derecede olanlardır. Meselâ, bir çocuğun pek büyük bir azab ve meşekkatla kaldırabileceği ağır bir yükü vücutta gayet kuvvetli büyük bir adamın oyuncak gibi tutup kaldırması gibidir. Böylece murad olan zât şiddetli musibetleri hissetmediği gibi bunlarla sevinç duyar ve iftihar eder. Abu Yazîd-i Bistamî bu makâmın ricalindendir. Münacatlarının birinde "bütün dileklerime kavuştum, yalnız azabın vecd ve zevkinden lezzet almak kaldı" demiştir. Abu Yazîd-i Bistamî bu münacâtında alelâde azab ve elemi mucib olacak hâletlerde hârikulâde olarak zevk ve lezzet almak temennisinde bulunmuştur. Tasavvuf ehli derler ki : (Gülsitan içinde dolaşıpta zevk almak taaccüb edilecek bir şey değildir, asıl taaccüb edilecek hâl ateş yangınları içinde yuvarlanırken lezzet almaktır. Çünkü ateşlere düşmek alelâde azab ve elemi mucib olacak bir hâlettir.

9- *Himmet* :

Himmet gönlü toplayıp bir maksadın husuluna tevcih etmektir. Tasavvuf istilâhında bunun üç mertebesi vardır. Birincisi intibah. İkincisi irade. Üçüncüsü hakikat mertebeleridir. İntibah himmeti insanlık mâhiyetinin muhâl veya mümkün temennileri yolunda kalbin uyanmasıdır. Bu mertebede kalp temenni eylediği gaye için tecerrüd eder. Bu himmet temenni edilen gayenin hükmü ne olabileceğine nazardır. Bu halde hükmün ne olabileceği ilmin mûtâsına göredir. İlmin mûtâsı rucu ise ric'at eder, şayet azm ise azminde sâbit olur. Bu himmet sahibi temenni eylediği gayenin ne olabileceği bilgisinin muhtâcdır. İkinci mertebe irade himmeti, müridin ilk sadâkat nişanesidir. İrade himmeti hiçbir şeyin kendine karşı mukavemet edemeyeceği bir cemiyettir. Bu nevi himmet Afrikada Gurabiye denilen cemaatta çokca bulunur. Bu cemaat bununla istediklerini oldurabilirler çünkü nefste hasıl olan cemiyet âlemin ecrâmında müessirdir. Kendinde keşf ve iyman kuvveti olmayıp da bu himmetin böyle olacağını bilen bir kimse bazı zevatın eliyle âlemde zuhur eden âlametlerin bu himmete râci olacağına varmaktadır. Bu himmetin öyle bir kuvveti vardır ki bir mürid bu kuvveti kullanırsa kâmil üstadı üzerinde tesirinin icrasiyle üstadında tasarruf etmiş olur. Ancak, üstadından talâkki edebileceği itikatında bulunduğu bir ilim üstadın bilmediği ve murad edinmediği halde müridin himmetiyle üstadın gönlünde zuhur eder çünkü himmetini bu üstad üzerinde toplamıştır. Müride bildirmek için arz hükmiyle fütühat-ı ilâhiyyeden üstadın mâlûmu bulunmuş oluyor. Bu kabil vakıalar meşhur ve müdevvendir. Bu himmetin ilâhiyatta dahi eserleri (ene inde zanna abdî bî felyazun bî hayran (انا عند ظن عبدی بی فليظن بی خيرا) hadîsi kudsîsinden anlaşılmaktadır. Bu hadîsi kudsî : (ben kulumun beni zannetiğine göreyim, kulum

kendine hayır yapacağımı zannetsin) meâlindedir. Her kim kulların işledikleri günahları ancak Tanrının afvedeceğine ve rahmetinin her şeyi kapladığına himmetini toplarsa afv-ı ilâhiye nâil olacağı şek ve şüphesizdir. Bu gibi eserler (ve zâlikum zannukum'el-lézî zanantum birabbikum erdâkum faasbahtum min el-hâsirîn- (و ذلکم ظنکم)) âyet-i kerîmesiyle dahi istidlâl edilmektedir. Bu âyet-i kerîmede âkibetleri husrana uğradığı beyan buyrulan kimseler yaptıkları birçok işleri Tanrının bilmediği zannında bulunanlardır. İşte bunun içindir ki himmetin taalluk edeceği temenninin bilinmesi her halde lâzım olduğu yukarıda söylenmiş idi. Eğer muhâlâ taalluk ederse eseri zuhur etmez vebâl ve mes'ûliyeti sahibi üzerine döner. Müm-küne taalluk edince tesiri mutlaka görülür. Akibetleri husrana uğrayanların himmeti Tanrının bazı â'mâli bilmez gibi muhâl olan bir temenniye taalluk eylediği için âkibetleri husrana uğramıştır. Bunlar öyle muhâl bir zanda bulunacaklarına işledikleri günahlardan dolayı Tanrı kendilerini muahaze etmez rahmet ve keremiyle aff eder deye mümkün bir temennide bulunmuş olsalardı himmetlerinin böyle mümkün bir temenni üzerinde toplanması kendilerini Tanrının azab ve ıkabından muhafaza ederdi. Üçüncü mertebeye hakikat himmetine gelince bu himmet ilhamın safâ ve safvetiyle toplanmasıdır. Evliya (büyükler) nin himmeti bu mertebededir. Bunlar himmetlerini Tanrı üzerinde topluyarak ahadiyyete taalluk eylediğinden kesretten kaçmakla himmetlerini birleştirmişlerdir. Ârif olanlar sıfatlarda yahut nisbetlerde veyahut isimlerde kesretten uzaklaşırlar. Bunlar birbirlerinden mütemeyyizdirler; muhtelif tabakalar teşkil ederler. Tanrı bunların buldukları makama göre muamele eder temennilerini reddetmez. Her makamın Tanrıya doğru bir yüzü vardır. Tanrının bunlarla muamelesi zat-ı ulûhiyete çokça ihtisâsı olan ve kendi zâtı için istifa ve istina' edilen bu kullarını diğerlerinden temyiz ettirmek içindir çünkü Tanrı mertebeleri tâmir için âlemi mertebelere inzâl ve tertib eylemiştir. Eğer âlemde birbirine nisbetle arada tefâdul olmasa idi bazı mertebeler muattal kalırdı. Halbuki varlık âleminde muattal hiçbir şey yoktur, varlık âlemi baştan başa hep ma'murdur. Her mertebenin hükmüne göre mutlaka bir imaretçisi bulunmak icabeder. Bu hikmete binaen âlemde birbirine nisbetle tefâdul vuku bulmaktadır. İlâhiyatta bunun aslı Esmâ-i İlahiyyeye râcîdir. Meselâ, âlim isminin ihatası nerede mürîd ve kadir isimlerinin ihataları nerede? âlim ismi mürîd ve kadir isimlerinden bir şey ile ziyade ve mütemeyyizdir ki bu şey mürîd ve kadir olmak hasebiyle mürîd ve kadir için olamaz. Tanrı kendi nefsinin âlimidir. Lâkin, kendi nefesine kadir olmakla muttasıf olamaz. Varlığına iradesinin taâllûku ile dahi muttasıf değildir, çünkü, iradenin hakikatı ancak ma'duma taâllûk etmesidir. Tanrı ezeli ve ebedî varlığıyla vardır. Mümkün yahut gayr ile vâcib olana kudretin taâllûk etmesi kudretin şe'nindedir. Tanrı ise lizâtihi vâcib'ul-vücuttur. İşte bu hakikatlardan dolayı mertebelerin tefâduliyle âlemde ne varsa anlarda da táfâdul zuhur etmiştir. Ma'mur olan varlık âleminin âmirleri arasında dahi tefâdul zarurî olmakla bütün olan ve olağanlarda tefâdul zuhur etmektedir çünkü âlem bu âmirlerle ma'mur olmuş ve bunlarla zuhura gelmiştir. Bu hakikat keşf ile idrâk edilemez. Belki bunun idrâki ilhamın safâ ve safvetiyledir. İmâretin mertebelerini keşf eden âmirler için keşf eder. Aradaki tefâdul ancak safay-ı ilham ile ma'lûm olur.